

NOVÁ ENCYKLOPEDIIE ŽIVOTA A DÍLA OSIPA MANDELŠTAMA

Něrler, P. M. – Lekmanov, O. A. (eds). *Mandelštamovskaja enciklopedija*. Rosspen: Moskva, 2017, 2 svazky, 574 s. a 485 s.

Helena Ulbrechtová
Slovanský ústav AV ČR, v. v. i.
ulbrechtova@slu.cas.cz

Osip E. Mandelštam (1891–1938), jeden z nejpozoruhodnějších zjevů ruské poezie, celoživotně pronásledován a nakonec i zlikvidován sovětskou mocí (zemřel patrně na selhání srdce v hromadné dezinfekční komoře v tranzitním lágru systému GULAG ve Vladivostoku a byl pohřben v jednom z četných masových hrobů),¹ je dodnes v Rusku uznávanou literární veličinou na jednom z nejvyšších stupňů domácího básnického piedestalu. Této prestiže se obětem bolševismu, stalinismu a poststalinismu nedostalo stejnou měrou (problematické to měli a mají v Rusku ti autoři, již intenzivně v posledních desetiletích připomínali paměť stalinských GULAGů, např. Varlam Šalamov).² Mandelštam je však až na malé výjimky apolitický a ve svých básních tematizuje primárně evropskou kulturu a její ohrožení politickým vývojem od první třetiny 20. století, přičemž Rusko je pro něj součástí Evropy. Nesmíme přitom zapomínat, že velká část Mandelštamova básnického díla pramení z represí, jimž byl vystaven, a je naplněna obrazy strachu (např. sevřené hrdlo a strach z nemožnosti dýchat; naopak volné dýchání se asociuje s tvůrčí svobodou). Na tuto metaforiku upozornil především Ralph Dutli,³ většina ruských badatelů však u Mandelštama akcentuje obrazy paměti a kultury, zatímco obrazy panického strachu ponechává stranou.

Právě toto specifikum (na mysli mám latentní a nevyřčené trauma) Mandelštamovy poezie nicméně bylo příčinou nadšeného znovuobjevování jeho díla a nových analýz, s nimiž započali ruští badatelé v emigraci. Možné to bylo hlavně proto, že

- 1 Okolnosti Mandelštamovy smrti včetně legend o jeho posledních dnech života podrobně popisuje jeho biograf Ralph Dutli (*Mandelstam: Eine Biographie*, 2. vydání, Frankfurt a. M.: Fischer Verlag, 2006, s. 520–528). V některých ruských zdrojích (např. v hesle na Wikipedii) je uvedena jako příčina smrti skvrnitý tyfus. Jiné zdroje však tuto variantu považují za neprokazatelnou domněnku, např. *Poet, predvidevšij svoje buduščee: Kak umer Osip Mandelštam* [online]. Dostupné z <https://aeternamemoria.ru/poet/osip-mandelstam/#i-4> [cit. 1. 7. 2020]. Jako příčinu smrti uvádí „srdeční infarkt a arteriosklerózu“ i recenzovaná encyklopedie ve druhém díle, v biografii O. Mandelštama zachycené v datech (s. 25).
- 2 Ovšem i Mandelštamův pomník ve Vladivostoku byl zničen v dubnu 1999 vandaly a tato kauza nebyla nikdy vyšetřována. Srov. Dutli 2006, s. 556. Tuto okolnost *Encyklopedie* nezmiňuje, dočteme se zde však, že od roku 2001 se pomník O. Mandelštama nově nachází v parku Státní univerzity ekonomie a obchodu ve Vladivostoku (srov. *Mandelštamovskaja enciklopedija*, sv. 1, heslo „Vladivostok“, s. 160–161, zde s. 161). V tomtéž hesle je zmíněn nezájem samosprávních a politických orgánů města Vladivostoku o vybudování památníku obětem stalinských represí.
- 3 Dutli 2006, s. 226.

Mandelštamův archiv, který při sobě uchovávala jeho vdova Naděžda J. Mandelštamová (roz. Chazina, 1899–1980) —, a to nejen v originále, ale i v četných prepisech, jež sama připravila — nakonec šťastně dorazil přes Paříž (1972) do USA (1976).⁴ Od 90. let 20. století se však o analýzy Mandelštamových textů „spravedlivě“ dělili jak (převážně) ruští vědci ze zahraničí, tak i ruští filologové, kteří přečkali stalinismus ve své vlasti. K analýzám Omri Ronena, Dmitrije Segala či Sergeje Averinceva se tak přidali i nestor ruské versologie Michail Gasparov či Jurij Levin.⁵

Nejplodnější metodou prvotního studia Mandelštamovy poetiky a především metaforiky byla tzv. sémanticko-lexikální analýza. Během ní dochází k postupnému rozkrývání významů jednotlivých lexikálních jednotek a jsou hledány jejich sémantické souvislosti. Vznikají tak řady slov, jejichž významy se v určitém kontextu doplňují či nahrazují. U Mandelštama, jehož poezie vytváří jeden velký cyklus, je to skutečně téměř jediná metoda, která pomohla najít souvislosti mezi básnickovým vnímáním světa a jeho reflexí v poetických textech. Dalším významným krokem na cestě ke zhodnocení a hlavně pochopení Mandelštamova díla byl průzkum intertextuality (aluze jak na konkrétní literární texty, tak i na různé osobnosti kulturních dějin Evropy), jež je základem jeho textů a snad nejtypičtějším „ruským“ prvkem u něj obecně.⁶ Po analýzách textologických, nezbytných k ediční práci, již zmíněných lexikálně-sémantických⁷ či intertextových následovaly studie poetologické, které hledaly vnitřní souvislosti mezi myšlením o literatuře a vlastní poetickou praxí, či studie tematizující Mandelštamovy kulturní praktiky (do jisté míry související s kulturněhistorickým kontextem), jež vznikly většinou mimo Rusko. O Osipu Mandelštamovi byly napsány stovky studií nejen v Rusku (jen bibliografická část ve II. svazku encyklopedie má 20 hustých stran s údaji ve dvou sloupcích),⁸ z nichž část je opravdu zásadní. Projekt encyklopedie poetického i reálného světa Osipa Mandelštama⁹ tak výzkum jeho díla, dalo by se říci, završuje (i když samozřejmě víme, že význam literárního díla stejně jako jeho interpretace je otevřeným procesem).¹⁰ Nutno ovšem upozornit, že se jedná o práci, která je užitečná především pro znalce Mandelštamova díla, nebo aspoň pro

4 Srov. Dutli 2006, s. 539. V roce 1955 vydal Gleb Struve, jeden z prvních historiografů první vlny ruské emigrace, v New Yorku posmrtné jednodílné vydání textů Osipa Mandelštama. Srov. *Mandelštamovskaja enciklopedija*, sv. 1, heslo „Struve, Gleb Petrovič“, s. 457–458, zde s. 458).

5 Autorů odborných statí je tolik, že na tomto místě zmiňuji jen nejznámější jména.

6 Jako jedna z prvních se intertextualitě u Mandelštama věnovala Renate Lachmannová (*Gedächtnis und Literatur: Intertextualität in der russischen Moderne*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp Verlag, 1990, s. 280–403). O to větší škoda je, že tento významný přínos aspektu paměti v literatuře zůstal v recenzovaném díle opominut, jak ještě zmíním.

7 Tyto byly základem pro studie o metafoře u Mandelštama, viz *Mandelštamovskaja enciklopedija*, sv. 1, s. 338–340.

8 Poznamenávám, že bibliografie není úplná, protože v ní mj. chybí veškerá produkce vydaná mimo Rusko a v jiných jazycích než v ruštině; k tomu později.

9 Mandelštamovská encyklopedie není v Rusku jediná — k dalším a nejznámějším patří tzv. Bulgakovovská encyklopedie, jež je neustále doplňována a znovu vydávána, přístupná je i on-line. Nejnovější tištěné vydání je z roku 2016.

10 Srov. Baasner, Rainer — Zens, Maria. *Methoden und Modelle der Literaturwissenschaft: Eine Einführung*. 3., überarbeitete und erweiterte Auflage. Berlin: Erich Schmidt Verlag, 2005, s. 14.

ty, již se v jeho textech orientují. Pro náhodného zájemce, studenty, ale i badatele, kteří se blíže Mandelštamovým dílem nezabývali, bude nepřehledná, a takový čtenář se v ní v první řadě ani neorientuje (to ovšem platí pro encyklopedie obecně). Ideálním recipientem této knihy je ten, kdo ví, co chce hledat, a důležitá je pro něj konkrétní informace. Hesla jsou jednotně uspořádána dle lexikonových vzorů a řazena dle ruské abecedy. Všechna obsahují údaje o osobě či vysvětlení termínu, následuje shrnutí výskytu v textech O. Mandelštama a každé heslo obsahuje i vybranou bibliografii ke svému předmětu. Autoři jsou uvedeni pod jednotlivými hesly. Je jimi zhruba stovka zkušených ruských badatelů (přičemž nejvyšší počet hesel patří vydavatelům P. Něrlerovi, O. Lekmanovovi a S. Šindinovi), příjemně mě překvapilo i autorství tří hesel profesora Univerzity v Tübingen Heinricha Kirschbauma, autora vynikající monografie o Mandelštamově vztahu k německé literatuře;¹¹ Kirschbaum také téměř jako jediný uvádí odkazy na německojazyčnou sekundární literaturu (např. studii od Stefana Simonka o Mozartovi v Mandelštamově poetice), ale k této problematice se ještě vrátím.

První díl encyklopedie obsahuje heslář osob, míst a termínů spojených s Mandelštamovou poezií a jejím výkladem. Největší část svazku tvoří biografický přehled všech osob, jež jsou v básních (ale i v korespondenci) Osipa Mandelštama přímo či nepřímo zmíněny, a to jak jeho současníků, tak i klasiků umění a literatury, a patří sem i vědci a filozofové. Hesla obsahují vždy stručné údaje o osobě, její činnosti a jejím vztahu k Mandelštamovi, informace, ve kterých textech danou osobu Mandelštam zmiňuje, případně které její texty byly Mandelštamovi inspirací. Délka hesel se řídí významem dané osoby pro Mandelštama: nejdelsí texty jsou samozřejmě věnovány Naděždě Mandelštamové, dále (často platonickým) láskám a básnickým současníkům, kteří v Mandelštamově životě hráli významnou roli, např. Nikolaj Gumiljov, Anna Achmatovová, Marina Cvetajevová, Maxmilian Vološin, Velemir Chlebnikov, a pak těm literátům, jejichž intertext u Mandelštama patří k nejvýznamnějším (Puškin, Ťutčev, Dante, Baratynskij, Anněnskij, Petrarca ad.). Některá krátká jmenná hesla byla zařazena i přesto, že není doložen přímý kontakt či zmínka v Mandelštamových textech, ovšem vydavatelé či autoři hesel předpokládají, že Mandelštam danou osobu znal (např. Jelizaveta Kuz'mina-Karavajeva či Alexandr Kurbas). Do okruhu „osob“ jsou zahrnuti i nejvýznačnější — již zesnulí — mandelštamovští badatelé (chybí zde ovšem významný izraelský a americký badatel Omri Ronen, jenž zemřel v roce 2012 a který je autorem prvních fundamentálních studií o poetice O. Mandelštama).¹² Encyklopedie obsahuje i vybraná jména spisovatelů, u nichž se nachází znatelný Mandelštamův intertext (např. Arsenij Tarkovskij či Josif Brodskij) či kteří jej zmiňovali v esejistické tvorbě (např. Alexandr Solženicyn). V tomto kontextu poněkud překvapivě chybí Alexandr S. Kušněr, který bývá nazýván „posledním akméistou“ a který zcela zásadně na Mandelštama navazoval.¹³ Další kategorii hesel tvoří místa, na nichž

11 Kiršbaum, Genrich. „Valgally beloje vino...“: Německaja tema v poeziji O. Mandelštama. Moskva: Novoje literaturnoje obozrenije, 2010.

12 Kritériem pro výběr jmen byla patrně ruská státní příslušnost, podobně jako bibliografie zohledňuje pouze knihy a studie v ruštině.

13 Viz mou pasáž o Kušněrovi in Ulbrechtová, Helena. *Ruská poezie druhé poloviny 20. století: Úvahy o teorii, literární historii a filozofii*. Praha: Slovanský ústav, 2009, s. 218–222. Tento

OPEN ACCESS

se Mandelštam zdržoval, tato část hesláře (kromě nejdelšího hesla „Moskva“ či „Voroněž“) ovšem patří k nejslabším. Je tomu tak patrně i proto, že Mandelštam velmi málo vztahoval své texty ke konkrétním místům, spíše je nutno jednotlivé lokality v jeho básních dešifrovat. Některé chybí, jiné jsou pak zmíněny velmi krátce (např. je zařazeno kratičké heslo „Jalta“, dále také „Sudak“, ale chybí heslo „Feodossija“, „Krym“ či „Černé moře“; částečně jsou údaje k těmto lokalitám obsaženy v hesle „antika“¹⁴), dále je uveden „Kavkaz“ jako celek (v této souvislosti připomenu i jméno Nikolaje Marra, kterému je věnován poměrně velký prostor) a dále ještě „Arménie“ opět jako celek bez akcentace jednotlivých konkrétních míst; je zde i heslo „Alpy“ (jejichž význam i funkce u Mandelštama je však ve srovnání s Kavkazem marginální). Co však překvapí nejvíc, je absence hesla „Petrohrad“ či „Petěrburg“, který tvoří podstatnou součást Mandelštamovy tvorby a v němž Mandelštam vícekrát ve svém životě pobýval; v encyklopedii mohl být představen jako pendant k heslu „Moskva“ (částečně je Petrohrad zmíněn v hesle „prostor“). Zmíněny jsou i Heidelberg a italská města, v nichž v období studií Mandelštam pobýval, či města, o nichž psal (např. Paříž). Heslo o Petrohradu pak zvláště v tomto jinak vyčerpávajícím kontextu opravdu chybí. K údajům vztahujícím se k tragickému konci Mandelštamova života patří hesla „Vladivostok“ a „Vladivostokskij peresylnyj lager“, v němž Mandelštam zahynul. K tragice místa patří i zmínka o zrušení záměru vybudovat na místě jednoho z lágrů památník jeho obětem. Veškeré budovy byly srovnány se zemí a v roce 2007 vyrostl na místě baráku č. 11 desetipatrový obytný dům; další z dokladů ruské politiky zahlazující stalinových zločinů.¹⁵

K dalším heslům patří výklad o uměleckých směrech, jež byly pro Mandelštama zásadní a poznamenaly jeho tvorbu. O roli symbolismu pro Mandelštama¹⁶ svědčí i fakt, že heslo o akméismu, k němuž je Mandelštam řazen a za jehož představitele se považoval, je stručnější než heslo o symbolismu. Dále v encyklopedii nalezneme i heslo o impresionismu (tomuto směru věnoval Mandelštam pozornost ve svých eseích) a buddhismu. K heslům, která objasňují poetické nebo poetologické kategorie či tematizují transfer vědění do Mandelštamovy poezie, patří „architektura“, „středo-

fakt si vysvětlují tím, že v encyklopedii se nevyskytují doposud žijící osoby (Kušněr se narodil v roce 1936).

14 Tematika Krymu byla u Mandelštama vždy analyzována optikou reflexe antiky; srov. O. A. Lekmanov (ed.). *Mandelštam i antičnost: Sbornik statej*. Moskva: Mandelštamovskoje občestvo, 1995.

15 Vzhledem k obsáhlému vysvětlování historických kontextů u nejrůznějších hesel by jistě bylo na místě zařadit i heslo „GULAG“. Je ovšem jasné, že vzhledem k současné politické situaci v Rusku musíme být rádi i za heslo o konkrétním lágru, v němž Mandelštam zahynul. O absenci nejen piety k obětem stalinismu, ale i samotných objektů lágrů jako muzeí píší i cestovatelé po Sibiři. Na mysli mám text *Cesta na Tajmyr* od cestovatele, vydavatele a blogera Františka Krondaka-Hrabala, srov. Týž. *Cesta na Tajmyr aneb Po Jeniseji k Severnímu ledovému oceánu*. CAD PRESS: Bratislava, 2020. K politice paměti v Rusku viz např. Frieß, Nina A. *Nichts ist vergessen, niemand ist vergessen? Erinnerungskultur und kollektives Gedächtnis im heutigen Russland*. Potsdam: Universitätsverlag, 2010.

16 Příjemné potvrzení mého přesvědčení, že některé Mandelštamovy verše skutečně symbolismus připomínají, jež kdysi (tuším 2005) vyvolalo rozpaky tehdejších doyenů české rusistiky.

věk“, „hudba“, „čas“, „prostor“, „město“, „dům“,¹⁷ „muzea“, „umění“ (výtvarné umění francouzské má dokonce vlastní heslo), „gotika“, „renesance“ či „žánry“ (přehled základních odborných statí a jejich závěry), již zmíněná „metafora“, „divadelní motivy“, „filozofické náhledy“, „folklor“. Tato hesla jsou vlastně samostatnými ministudii, shrnujícími základní poznatky a výzkumy o daných fenoménech v Mandelštamově poezii i esejistice. Za každým heslem následuje vybraná sekundární literatura k tématu, jejíž výběr byl evidentně v kompetenci autorů jednotlivých hesel.

Ke speciálním heslům patří „internet“ (coby dnešní zdroj Mandelštamovy poezie), Mandelštamovská společnost, tzv. mandelštamovskije čtenija, „mandelštamovedenije“ (tedy: nauka o Mandelštamovi),¹⁸ zahraniční nakladatelství, v nichž Mandelštamova díla vycházela, „Komise literární pozůstalosti O. Mandelštama“, „nedochovaná díla O. Mandelštama“, „samizdat“, „cenzura“, a dokonce i „encyklopedie“. V tomto kontextu výkladu i jednotlivých kategorií spojených s recepcí Mandelštama chybí o to více samostatná kategorie „GULAG“.

Druhý svazek encyklopedie je věnován biografickým a bibliografickým údajům: nachází se zde chronologický přehled hlavních dat a událostí Mandelštamova života, komentář k obrazům a grafikám, na nichž je básník zpodobněn¹⁹ (následují veškeré fotografie), dále podrobná bibliografie jeho jednotlivých textů (cca na padesáti stranách ve dvou sloupcích) včetně dobových recenzí a posudků z časopisů, tzv. metričeskij spravocnik všech jeho básnických textů (tj. metrum, strofika, rým, počet veršů každého textu), přehled hudebních děl napsaných na motivy textů O. Mandelštama. Dva poslední, velmi rozsáhlé oddíly pak obsahují bibliografii Osipa Mandelštama — a to jak jeho vlastních (tedy primárních) textů (dělených na vydání za života a na vydání posmrtná), tak sekundárních prací v ruštině (zvýraznila H. U.). Omezení pouze na ruštinu (byť jsou bezesporu rusky psané studie nejčetnější) nepovažují za šťastné, protože odporuje kosmopolitnímu myšlení samotného Mandelštama stejně jako jeho vztahu k jiným jazykům.²⁰ Zahraniční badatelé jsou tak v seznamu zmíněni

17 K poetice domu u Mandelštama viz Zelinsky, Bodo. „Osip Mandelštam: Tristia“. In *Die russische Lyrik*. Ed. Bodo Zelinsky. Köln: Böhlau Verlag, 2002, s. 270–279, zde s. 274–275.

18 Pro ruskou literární vědu typický termín: tak je nauka (či spíše soubor vědění) o Puškinovi známa jako „puškinověděnija“ a stejně tak je tato složenina používána u velké části populárních ruských spisovatelů.

19 Z těchto obrazů byly vybrány i motivy na obálky obou svazků. Výběr (A. Naumova a P. Něrlera) výstižně charakterizuje dvě podoby O. Mandelštama: na prvním svazku je portrét od A. Zelmanové-Čudovské z roku 1913, zobrazující zasněného mladého básníka z profilu, jako by očekávajícího svou budoucnost. Z obálky druhého svazku na nás pak shlíží předčasně zestárlý básník v očekávání naplnění tragického osudu: jedná se o známé policejní foto z Lubjanky z roku 1934. Na této fotografii si však stále zachovává hezké rysy obličeje; poslední foto z věznice v Butyrkách z května 1938 před jeho transportem do GULAGu pak již zřetelně odráží proces stárnutí a fyzických útrap. Pro působivější a názornější evokaci Mandelštamova tragického osudu by bylo toto poslední foto patrně lepší; nicméně chápou zřejmou intenci vydavatelů zachovat co možná nejdůstojnější vizuální památku na Osipa Mandelštama.

20 Srov. např. Averincev, Sergej. „Die fremde Sprache sei mir eine Hülle...“ Osip Mandelštams denkt an Ewald Kleist“. In *Deutsche und Deutschland aus russischer Sicht. 19./20. Jahrhundert: Von den Reformen Alexanders II. bis zum Ersten Weltkrieg*. Ed. Dagmar Herrmann. München: Fink Verlag, 2006, s. 830–850.

jen tehdy, byly-li jejich práce vydány v ruštině. Vícekrát citovaný švýcarský biograf Osipa Mandelštama, autor vynikající básnickovy biografie z roku 2003, Ralph Dutli, je zastoupen třemi studii přeloženými do ruštiny, ale sama biografie v seznamu chybí.²¹ Ze stejného důvodu chybí monografie Carmen Sipplové o básnických cyklech věnovaných Kavkazu, kde je jedna kapitola věnována Mandelštamovým cestám po Arménii, a dokonce i ruský publikované studie Dagmar Burghardtové o poetické vizualizaci Mandelštamových cest (rusky vyšlo 2010). V této souvislosti jsem výše již zmínila i práci Stefana Simonka a fundamentální dílo věnované Osipu Mandelštamovi jako paměti ruské literatury od Renate Lachmannové. V tomto kontextu nepřekvapí, že zde chybí i publikace o Mandelštamovi v angličtině (některé z nich jsou zmíněny v bibliografických odkazech pod hesly v prvním svazku). Domnívám se, že Mandelštam by s absencí prací v jiných jazycích než v ruštině spokojen nebyl, stejně jako s faktem, že v poslední, rozsáhlé části věnované překladům do různých jazyků (arménština, bulharština, běloruština, ivrit, jidiš, španělština, italština, katalánština, korejština, lotyšština, litevština, holandsština, norština, ukrajinština, faerština, francouzština, japonština) chybí němčina. A to i přesto, že jedním z prvních překladatelů Mandelštama byl Paul Celan (paradoxně je tato skutečnost zmíněna v prvním díle, kde má dokonce své heslo) a že to byl opět Ralph Dutli, který vydal Mandelštamovy verše v kongeniálním německém překladu.²² Jestliže absenci sekundární literatury v jiných jazycích než ruštině můžeme vysvětlit snahou o jednotné grafické ztvárnění a abecední řazení, pro absenci německých překladů vysvětlení nemám (pro úplnost dodávám, že překlady O. Mandelštama vyšly i v češtině).²³ Nárok na úplnost si tedy část věnovaná překladům činit nemůže.

Přes veškeré kritické poznámky ke koncepci díla, dané jeho pozorným čtením, však musím „Mandelštamovskou encyklopedii“ hodnotit jako vysoce přínosné dílo, shrnující hlavní aspekty výzkumu i poetického světa tohoto vynikajícího ruského básníka. Jak jsem již naznačila, nenalezneme v ní ani chronologickou biografii, ani jednoduchý přehled jeho díla či analýzu nejznámějších textů, nýbrž strukturovaný a uspořádaný prostor života a díla Osipa Mandelštama obsahující řadu informací pro badatele i znalce ze zahraničí, ale také — v neposlední řadě — pro ruského zainteresovaného čtenáře.

21 Je ovšem autorem hesla o švýcarském nakladatelství „Ammann-Verlag“, v němž od 80. let 20. století vycházelo osmidílné vydání díla Osipa Mandelštama právě v překladu Dutliho (*Mandelštamovskaja enciklopedija*, sv. 1, s. 72).

22 Ossip Mandelstam: *Das Gesamtwerk in zehn Bänden*. Přel. a ed. Ralph Dutli. Zürich: Ammann Verlag, 1985–2000. Dutli přeložil nejen Mandelštamovy básně, ale i esejistiku a korespondenci.

23 Několik výběrů z Mandelštamovy poezie vyšlo od roku 1979 (tento první výběr vyšel v exilovém nakladatelství Index v Kolíně nad Rýnem) do roku 2003. Překladateli byli Jiří Koutvan, Jan Zábrana, Václav Daněk a Ludmila Dušková.